

ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ СЕРБІВ, ХОРВАТІВ, СЛОВЕНЦІВ ЗА ВИДОВДАНСЬКОЮ КОНСТИТУЦІЄЮ 1921 р.

CIVIL AND POLITICAL RIGHTS AND FREEDOMS OF THE SERBES, CROATS, AND SLOVENS UNDER THE VIDOVĐAN CONSTITUTION OF 1921

Чернік С.Д.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
та адміністративного права

Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка

У статті на основі положень Видовданської конституції 1921 р. проаналізовано громадянські та політичні права і свободи сербів, хорватів і словенців. Особливу увагу приділено характеристиці природних прав людини як пріоритетних у державі. Розкрито основні політичні права громадян Королівства сербів, хорватів та словенців: право союзів, зборів та об'єднань, право звернення до будь-якого державного органу, право вільно обирати та бути обраним до державних органів влади та органів місцевого самоврядування. Визначено підстави обмеження громадянських та політичних прав і свобод.

Ключові слова: Королівство сербів, хорватів та словенців, Видовданська конституція, громадянські права і свободи, політичні права, Король, Народна скупщина.

В статье на основе положений Видовданской конституции 1921 г. проанализированы гражданские и политические права и свободы сербов, хорватов и словенцев. Особое внимание уделено характеристике естественных прав человека как приоритетных в государстве. Раскрыты основные политические права и свободы граждан Королевства сербов, хорватов и словенцев: право союзов, собраний и объединений, право обращения в любой государственный орган, право свободно избирать и быть избранным в органы государственной власти и органы местного самоуправления. Определены основания ограничения гражданских и политических прав и свобод.

Ключевые слова: Королевство сербов, хорватов и словенцев, Видовданская конституция, гражданские права и свободы, политические права, Король, Народная скупщина.

The researcher analyzes civil and political rights of the Serbs, Croats and Slovenes as based on the provisions of the Vidovdan Constitution of 1921. Particular attention in the paper has been paid to the characterization of natural human rights as priorities in the state. The basic political rights of the citizens of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes are revealed: the right of unions, assemblies and associations, the right to appeal to any state body, the right to freely elect and be elected to state authorities. The grounds for limiting civil and political rights have been determined.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Vidovdan Constitution, civil rights, political rights, King, People's Assembly.

Постановка проблеми. 1 грудня 1918 року утворилося Королівство сербів, хорватів та словенців (далі – Королівство СХС). На порядку денному постало питання прийняття основного закону держави, який мав закріпити конституційний лад, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, структуру органів влади та їхні повноваження. 28 червня 1921 року у день Св. Вида Установчі збори Королівства СХС ухвалили Конституцію, яка в історію ввійшла під назвою Видовданська. Важливим складником цього документа стали розділи, присвячені правам і свободам людини та громадянина, оскільки у такий спосіб вони набули конституційних гарантій свого забезпечення та захисту. Громадянські та політичні права і свободи, які належать до «першого покоління» прав людини, мають особливе значення. Громадянські права і свободи – це природні невідчужувані права, надані особі від народження. Вони визначають сферу свободи окремої людини і забезпечують задоволення нею своїх особистих матеріальних і духовних потреб. Політичні права і свободи надають можливість особі брати участь в управлінні державою через формування органів влади, впливати на прийняття рішень щодо питань внутрішньої та зовнішньої політики. Закріплення у Конституції Королівства СХС 1921 р. громадянських та політичних прав і свобод людини і громадянина сприяло розвитку демократичних засад держави.

Стан дослідження проблеми. Конституційний розвиток Королівства сербів, хорватів та словенців є об'єктом багатьох досліджень учених: О. Силкіна [1; 2], К. Никифорова [3], В. Гряника [4; 5], Б. Петрановича [6], В. Чорвича [7], С. Чирковича [8], М. Чорчевича, С. Стоїчича [9], Б. Балковича [10] та ін. Зокрема, О. Силкін у своїй праці досліджував зміст Видовданської конституції 1921 р. Особливу увагу автором приділено умовам розвитку парла-

ментаризму в Королівстві СХС у контексті встановлення режиму особистої влади короля Олександра Карагеоргієвича. Український науковець В. Гряник вивчав боротьбу політичних сил напередодні прийняття Конституції Королівства СХС 1921 р. та внутрішньо- й зовнішньополітичні чинники, які стали причинами державного перевороту 6 січня 1928 року. Вагомими є комплексні роботи сербських істориків Б. Петрановича, М. Чорчевича, С. Стоїчича, В. Чорвича, С. Чирковича з історії державності Королівства СХС, в яких розкриваються політичні передумови прийняття Конституції 1921 р., аналізується її зміст та дається оцінка окремим її положенням. Вибірчі права сербів, хорватів та словенців 1918–1941 рр. стали предметом дослідження В. Балковича. Проте громадянські та політичні права і свободи людини й громадянина за Конституцію Королівства СХС 1921 р. переважно вивчалися у контексті досліджуваних науковцями проблем.

Метою статті є аналіз положень Видовданської конституції 1921 р. про громадянські та політичні права й свободи людини і громадянина Королівства СХС, а також визначення підстав їх обмеження.

Виклад основного матеріалу. Видовданська конституція 1921 р. складалася з XIV розділів, що включали 142 статті. У першому розділі Королівство сербів, хорватів та словенців проголошувалося конституційною, парламентською та спадковою монархією. Другий розділ «Основні права та обов'язки громадян» регулював правовий статус громадян Королівства СХС. Зокрема, закріплювалися принцип єдиного громадянства в державі, права людини на особисту свободу, недоторканість її життя та житла (ст. 5–11), свободу совісті (ст. 12), друку (ст. 13), право на зібрання (ст. 14) та звернення до державних органів (ст. 15) й до суду (ст. 18) тощо [11].

Зупинимося на характеристиці громадянських прав і свобод. Стаття 4 Видовданської конституції 1921 р. закріплювала, що в державі визнається лише одне громадянство. Всі громадяни рівні перед законом (ст. 4). Жоден громадянин не міг бути вигнаним за межі держави або примусово переселеним в її межах за винятком підстав, встановлених законом (ст. 10) [12, с. 46]. Ці положення є вкрай важливими для забезпечення прав представників різних народів, що проживали на території Королівства СХС. Проте не завжди проголошена норма відповідає реальним життям. Наприклад, адміністративно-територіальний поділ держави, закріплений законом від 26 квітня 1922 року, ігнорував національні особливості регіонів [4, с. 367]. На переконання В. Чоровича, Конституція Королівства СХС 1921 р. спиралася на ідею існування єдиної нації, утвореної внаслідок об'єднання сербів, хорватів і словенців, при цьому обмежувалися права кожного народу на саморозвиток [7, с. 701].

Видовданська конституція 1921 р. проголошувала право на свободу та особисту недоторканість. Зокрема, ніхто не має бути підданий допиту чи арешту або в інший спосіб позбавлений волі інакше як за рішенням суду. Особа підлягає арешту лише відповідно до письмової та вмотивованої постанови суду, яка повідомляється їй під час арешту чи потягом доби після арешту. Для подання скарги на це рішення встановлювався строк у три дні. У разі якщо особа не скористалася таким правом протягом 24 годин слідчі органи передають вказану постанову до суду. Розгляд справи має тривати два дні (ст. 5). Судочинство обов'язково здійснюється у тому суді, який має відповідну компетенцію (ст. 6). Обов'язково проводиться допит особи, а також їй пропонується захищати себе (ст. 7). У такий спосіб держава гарантувала та забезпечувала право на свободу та недоторканість особи.

Особливу увагу у Конституції Королівства СХС 1921 р. приділено покаранням та порядку їх призначення. Так, усі покарання призначалися винятково на підставі закону (ст. 8). Смертна кара не застосовувалася як покарання за політичні злочини. Винятком становили посягання та замах на особу правителя або членів королівської сім'ї, скоєння кримінального злочину разом з політичним, військові злочини (ст. 9) [11]. Особлива охорона життя монарха є зрозумілою, враховуючи події палацового перевороту в Сербському королівстві в травні 1903 року. Жорстоке вбивство короля Олександра Обреновича та його сім'ї сколихнуло увесь цивілізований світ.

Статтею 11 Видовданської конституції 1921 р. проголошувалося право на недоторканність житла. Так, обшук житла здійснювався лише за вказаних у законі обставин та на підставі письмового наказу слідчих органів, який доводився до відома його власника. Особа, у житлі якої здійснено обшук, мала право подати скаргу до суду першої інстанції, проте це не було підставою його припинення. Обшук здійснювався в присутності двох свідків. Після його завершення слідчі органи зобов'язані ознайомити власника з результатами та надати список вилучених речей. При цьому наголошувалося, що у нічний час обшуку житла проводити заборонялося за винятком термінових випадків та випадків, коли про допомогу просить особа, яка перебуває в ньому (ст. 11). Стаття 17 гарантувала право на таємницю листування, телеграфних та телефонних повідомлень, крім випадків кримінального провадження, мобілізації та війни [11]. Отже, право на недоторканність житла та таємницю листування, телеграфних та телефонних повідомлень гарантувалося державою, хоча неможливість призупинити обшук через звернення до суду зі скаргою певною мірою обмежувало його реалізацію громадянами.

У зв'язку з проживанням на території Королівства СХС представників різних релігійних конфесій закріплення права свободи совісті та віросповідання у Конституції

1921 р. було вкрай необхідним. Усі релігії проголошувалися рівними перед законом. Проте існував поділ на допущені та недопущені релігії. Допущеними вважалися всі ті релігії, які у будь-якій із частин Королівства СХС отримали законне визнання. Інші релігії могли допускатися лише на основі закону. Допущені та визнані релігії самостійно вели свої внутрішні справи та розпоряджалися пожертвуваннями та коштами. Також вони отримали право у встановленому законом порядку підтримувати відносини зі своїм верховним релігійним головою у межах їхніх духовних приписів. Держава у межах власного бюджету виділяла кошти на релігійні культу, які розподілялися між різними допущеними та визнаними релігіями пропорційно кількості їх прихильників та відповідно до обґрунтованих потреб. Служителям культів заборонялося використовувати свій авторитет у разі здійснення офіційних обов'язків.

Обсяг громадянських та політичних прав і свобод не залежав від приналежності до певної релігії. Разом з тим ця приналежність не була підставою для відмови виконувати громадські та військові обов'язки. Ніхто не зобов'язаний публічно заявляти про свою приналежність до певної релігії, не може примушуватися до участі у релігійних актах, обрядах, службах. Однак участь у державних святах і церемоніях та у визначених законом випадках осіб, які перебували під батьківською, опікунською та військовою владою, була обов'язковою (ст. 12) [12, с. 48]. Привілейоване становище в державі займали Сербська православна церква, Католицька церква та Ісламська релігійна община, хоча існувало ще близько десяти релігійних організацій [6].

Отже, релігійні справи перебували під контролем держави. Проголошення рівності всіх релігій насправді обмежувалося їх розмежуванням на допущені та визнані у законному порядку. Фінансування державою релігійних культів та розподіл коштів між представниками різних конфесій створювало умови для прямого втручання у їхню діяльність.

Відзначимо, що свобода думки та друку є важливою для розвитку держави, оскільки нерозривно пов'язана з можливістю реалізувати громадянами свої політичні права. Відповідно до Конституції Королівства СХС 1921 р. дозволялося вільно публікувати, продавати та поширювати різноманітні твори та газети. Цензура встановлювалася у період війни або мобілізації та у випадках, визначених законом. Заборонялося поширення газет та друкованих творів такого змісту: образа короля та членів його сім'ї, голів іноземних держав, Народної скупщини, прями закликати до громадян про насильницьку зміну конституції чи законів держави, тяжкі посягання на суспільну мораль. У разі виявлення таких випадків продукція підлягала арешту та передавалася протягом доби до суду, який у цей же термін мав визначити її долю: або підтвердити або заперечити правомірність дій слідчих органів. До відповідальності за створення та розповсюдження продукції протиправного змісту притягувалися автор, редактор, видавець, власник та розповсюдjuвач (ст. 13) [11].

Аналіз змісту зазначених положень Конституції Королівства СХС 1921 р. свідчить, що встановлені обмеження щодо реалізації свободи думки та друку мали переважно політичний характер. Така позиція пояснюється намаганням влади зберегти закріплений конституційний лад, оскільки представники хорватів та словенців в Установчих зборах виступили проти основного закону держави. Сербські політичні кола були зацікавлені у цьому, бо вказані положення закріпили їхнє панівне становище в Королівстві СХС.

Отже, у Видовданській конституції 1921 р. проголошувалися основні громадянські права й свободи. Слід відзначити важливість гарантування державою свободи совісті та віросповідання для збереження мирного співіснування представників різних релігій на спільній території. Проте

в основному законі держави закріплювалися не всі громадянські права і свободи. Окрім цього, перелік випадків, у яких здійснювалося обмеження цих прав, не був вичерпним та встановлювався окремим законом.

Розглянемо політичні права і свободи громадян Королівства сербів, хорватів та словенців. Важливість їх полягає у наданні можливості особі брати участь у безпосередньому народовладді, здійсненні державної влади і місцевого самоврядування, бути активним учасником суспільно-політичного життя. Закріплення основних політичних прав і свобод у Конституції сприяло розвитку демократичних засад у Королівстві СХС та державності в цілому.

У статті 14 Видовданської конституції 1921 р. зазначалося, що громадяни мають право союзів, зборів та об'єднань. Ніхто не міг з'явитися на зібрання зі зброєю. Про проведення зібрань під відкритим небом, тобто мітингів, демонстрацій, слід інформувати органи влади не пізніше ніж за 24 години. Громадяни мають право створювати об'єднання, якщо їх діяльність не суперечить закону [11]. Це право серби, хорвати та словенці також могли реалізувати шляхом створення політичних партій. Так, у державі діяли: Демократична партія, Народна радикальна партія, Хорватська народна селянська партія, Словенська народна партія, Комуністична партія, Югославське мусульманське об'єднання, Республіканська партія та інші. Проте королівська влада надавала підтримку сербським політичним силам, які стали основою для її функціонування та зміцнення.

Відповідно до статті 15 Конституції Королівства СХС 1921 р. громадяни мали право на подання петиції. Звернення до будь-якого державного органу здійснювалося фізичними (одноособно або колективно) та юридичними особами.

Наступним політичним правом громадян, гарантованим Конституцією Королівства СХС 1921 р., було право вільно обирати і бути обраним до державних органів влади та органів місцевого самоврядування. Реалізація цього права здійснювалася через скликання представницького органу влади Народної скупщини строком на чотири роки. Формувалася вона шляхом виборів на основі загального, рівного, прямого та таємного голосування. У статті 69 визначалося, що один народний обраний представляє інтереси 40 000 жителів. Якщо в окрузі кількість жителів перевищує цю межу більш ніж на 25 000, то обирається ще один представник додатково [12, с. 48–49].

Активне політичне право належало кожному громадянину Королівства СХС з народження або внаслідок його натуралізації з дня досягнення ним 21-річного віку. Тимчасово своє виборче право втрачали: засуджені до тюремного ув'язнення до моменту відновлення їх у правах, засуджені до позбавлення громадянської честі на час дії вироку, оголошені неспроможними боржниками та особи, що перебували під опікою (ст. 70).

Пасивне виборче право належало всім особам, які користувалися своїми виборчими правами незалежно від того, чи згадуються вони у виборчих списках. До кандидатів на посаду народного представника висувалися такі вимоги:

- наявність громадянства Королівства СХС, набутого по праву крові або по праву ґрунту. Громадянин, котрий набув громадянство шляхом натуралізації й не відноситься до однієї з трьох державоутворюючих націй (сербів, хорватів, словенців), мав проживати в державі до отримання статусу громадянина не менше десяти років;
- досягнення тридцятирічного віку;
- володіння державною мовою, тобто сербо-хорватословенською (ст. 72).

Водночас відповідно до норм Конституції 1921 р. офіцери діючої армії та резерву, унтер-офіцери та солдати не мали ні активного, ні пасивного виборчого права. Також відкладалося надання виборчих прав жінкам до прийняття окремого закону [11]. Встановлені обмеження утискали

права згаданих категорій осіб у своїх правах. Закон про виборчі права жінок так і не був прийнятий. Вперше вони проголосували лише у 1945 році уже в нових умовах [3, с. 34].

Посадові особи поліції, фінансового відомства та управління лісами й аграрної реформи могли висувати свою кандидатуру на виборах лише за умови припинення їх перебування на цих посадах не менш ніж за рік до оголошення указу про вибори. Інші посадові особи не мали права балотуватися у тому виборчому окрузі, що був їм підконтрольний. Посадові особи, обрані на посаду, звільнялися у резерв на час здійснення свого мандату. Міністри, які перебували на посаді або очікували призначення на неї, та професори університетів могли зберігати власні посади й після їх обрання (ст. 73).

Важливе уточнення щодо виконання своїх обов'язків народними представниками містила стаття 74 Видовданської конституції 1921 р. Зокрема, кожен народний представник представляв увесь народ, а не лише тих громадян, які його обрали [11].

Відповідно до статті 96 Конституції 1921 р. у Королівстві СХС для вирішення місцевих справ общин, повітів та областей створювалися органи місцевого самоврядування, що формувалися шляхом виборів [9, с. 260]. Особливий закон щодо їх функціонування мав бути прийнятий окремо. Відтермінування у часі його прийняття по суті унеможливило реалізацію задекларованого Конституцією права. Також слід відзначити, що ці органи самоврядування отримали досить незначні повноваження, народні обранці реальних важелів впливу на вирішення регіональних проблем не набули [7].

Конституцією Королівства СХС 1921 р. встановлювалися підстави, за яких політичні права і свободи громадян могли бути обмеженими. Так, у статті 127 зазначалося, що Народна скупщина може за особливим законом повністю скасувати на час війни або мобілізації для своєї державної території, а у разі збройного повстання – для будь-якої частини цієї території – права, зокрема право на зібрання, союзи, об'єднання [11]. Проте необхідно відзначити, що король Олександр Карагеоргієвич не завжди дотримувався цієї норми та виходив за межі своїх прерогатив.

На думку О. Силкіна, слабке вкорінення у думках політичної еліти ліберальних ідейних цінностей – «політичного плюралізму, толерантності та поваги до меншості» – призвело до нездатності нівелювати суспільні протиріччя та розробити зрозумілий державний курс [2, с. 263–264]. Такий стан справ досить негативно позначився на подальшому розвитку Королівства СХС та призвів до встановлення одноособної влади монарха.

Висновки. Видовданська конституція 1921 року закріпила основні громадянські та політичні права і свободи громадян Королівства СХС. Зокрема, встановлювалося право на особисту свободу, недоторканість особи та її життя, свободу совісті та віросповідання, друку, право союзів, зборів та об'єднань, право звернення до будь-якого державного органу, право вільно обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування тощо. Однак окремі категорії осіб обмежувалися у своїх правах. Виборчого права позбавлялися військові та жінки. Перелік випадків, у яких здійснювалося обмеження громадянських прав та свобод, не був вичерпним та встановлювався окремим законом. Повноваження щодо обмеження політичних прав за особливих обставин мала лише Народна скупщина, однак у її діяльність постійно втручався король. Задекларовані громадянські та політичні права у Конституції Королівства сербів, хорватів та словенців 1921 року не завжди відповідали тогочасним реаліям. Відсутність належної нормативної бази, підтримка провладних партій та намагання встановити одноособну владу королем Олександром Карагеоргієвичем перешкождали громадянам у повному обов'язку користуватися конституційними правами і свободами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Силкин А.А. Королевство сербов, хорватов и словенцев: на пути к диктатуре. 1918–1929 гг.: монография. СПб.: Алетейя, 2008. 200 с.
2. Силкин А.А. Внутриполитические предпосылки установления режима личной власти короля Александра Карагеоргиевича (1918–1929). Двести лет новой сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг. СПб.: Алетейя, 2005. С. 254–266.
3. Никифоров К.В. Сербия на Балканах. XX век. М.: Издательство Индрик, 2012. 176 с.
4. Гряник В.О. Борьба щодо конституційного устрою Королівства сербів, хорватів та словенців. Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 6. С. 364–367.
5. Гряник В.О. Політична криза 1928 року в Королівстві сербів, хорватів та словенців. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. 2012. Вип. 15. С. 75–80.
6. Petranović B. Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 1: Kraljevina Jugoslavija: 1914–1941. Beograd, 1988. 431 p.
7. Ђоровић В. Историја Југославије. Београд: Народно дело, 1933. 718 с.
8. Чиркович С. История сербов; Пер. с сербско-хорв. М.: Издательство «Весь Мир», 2009. 448 с.
9. Ђорђевић М., Стојичић С. Национална историја државе и права. Ниш, 1999. 247 с.
10. Balkovec V. Electoral legislation of the first Yugoslav state (1918–1941). Časopis za suvremenu povijest. 2016. Vol. 48. № 1. Str. 197–216.
11. Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенава од 28. јуна, 1921 год., Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1921, 48 стр. URL: http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Tematske_kolekcije/Srpski_ustavi/RA-ustav-1921#page/0/mode/1up (дата звернення: 30.10.2018).
12. Конституции буржуазных стран: в 4 т. Москва: Соцэргиз, 1935–1936. Т. 2. Средние и малые европейские страны. 664 с.